
die christenen leveren aan sociale organisaties op het maatschappelijk grondvlak, bedoeld voor heel de samenleving.

Dat zijn thema's die de linkervleugel van het Groninger protestantisme bekend voorkomen, denk hierbij tevens aan organisaties als Open Hof (opvang daklozen) en INLIA (hulp aan uitgeprocedeerde asielzoekers). De hernieuwde relevantie van de theologie van Hofstede laat zich zelfs aflezen aan wat er op de planken van de boekwinkels in Groningen staat. Waar De Cock zich wilde oriënteren op de Geneefse Reformatie in de 16^e eeuw, pleitte Hofstede de Groot voor het bestuderen van de 'vaderlandse' Reformatie die daar tussen de dertiende en vijftiende eeuw aan vooraf ging. Kenmerkend voor figuren als Wessel Gansfort en Rodolphus Agricola was het nauwe verband tussen spiritualiteit en praktijk, tussen de kerk en het onderwijs zoals dat in hun eigen tijd werd gegeven. Geloof stond niet los van de opgaven van het dagelijkse leven. Deze denkwereld beleeft momenteel een bescheiden revival: zie de belangstelling voor prachtuitgaven als *Emo's reis. Een historisch culturele ontdekkingsstocht door Europa in 1212* (Dick de Boer, vierde druk, uitgeverij Noordboek 2011) en Jaap van Moolenbroek, Hans Mol en Jakob Loer, *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Verloren, Hilversum 2010). Ook in het werk van de belangrijkste christelijke kunstenaar in Groningen van dit moment, Henk Helmantel, spelen de late Middeleeuwen en het toen gelegde verband tussen geloof en praxis pietatis een voorname rol. Het is een kwaliteit van Gerard Kok dat hij in zijn werk over de Columnakerk niet alleen aandacht schenkt aan gereformeerd erfgoed dat (voorlopig?) voorbijgaat, maar tevens een tip oplicht van de sluier over de geloofsbelevingen die er in onze tijd voor (terug-)komen. Te hopen valt dat dit aspect in komende delen nog extra aandacht zal krijgen. –

¶ K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2011, 812 p, € 39,90. ISBN 978 90 2392 618 4

¶ Lodewijk Winkeler

In 2004 was de Evangelisch-Lutherse Kerk één van de drie kerkgenootschappen die samengingen in de Protestantse Kerk in Nederland. Daarbij werd voorzien in een kleine eigen synode om het lutherse gedachtegoed in de protestantse traditie levend te houden. Het ligt dan voor de hand om daartoe ook een nieuwe geschiedenis van het lutheranisme in de Nederlanden samen te stellen. Ook al weten veel lezers wel dat de Reformatie begon met de 95 stellingen die Luther aan de deur van de slotkerk in Wittenberg zou hebben getimmerd, Nederland heeft altijd slechts een zeer kleine minderheid van lutheranen gekend. Het calvinisme bepaalde al spoedig het Nederlandse protestantisme.

De geschiedenis die nu onder redactie van K.G. van Manen is samengesteld is het eerste overzichtswerk sinds Jacob Loosjes in 1921 de *Geschiedenis der Lutherse Kerk in de Nederlanden* publiceerde. Voordien en nadien zijn talrijke detailstudies verschenen: het historiografische openingshoofdstuk en de omvangrijke bibliografie getuigen daarvan. Maar de kerkgeschiedschrijving heeft de laatste halve eeuw ontwikkelingen doorgemaakt waardoor een traditionele, contextloze en institutionele kerkgeschiedenis voorgoed tot het verleden hoort. Dat de auteurs van dit boek zich daarvan bewust waren is al uit de titel af te lezen. 'lutheranen' – niet: 'lutherse kerken', 'Lage Landen' als aanduiding van de geografische ruimte (althans tot de val van Antwerpen in 1585. Daarna verplaatst de geschiedenis zich steeds meer naar Noord-Nederland), en 'een godsdienstige minderheid' als positionering van de lutheranen in het (godsdienstige) geheel van de samenleving. Elk hoofdstuk begint dan ook met een beschrijving van de politieke, economische en religieuze constellaties in de aan de orde zijnde periode. Dat is des te meer ter zake omdat de lutherse kerk altijd weinig groei van binnenuit te zien heeft gegeven. De aanwas moest komen van economisch bepaalde immigratie uit Duitsland en in mindere mate uit Scandinavië.

Van Manen zelf, die in 2001 promoveerde op het Gelderse lutheranisme ten tijde van de Republiek,